

ՀԱՅԵՐԵՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

ՎԱՀԳԵՆ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ

Գլխավոր գիտաշխատող, Բ. գ. դ., պրոֆ.

vazgengurgeni@mail.ru

vazgenhambardzumyan@aspu.

DOI: 10.57236/1829-0183-2023.2(29)-26

Համառոտագիր

Աշխատանքում բառիմաստային և ստուգաբանական լրացումների և ճըշգրտումների առարկա են հետևյալ բառերը. հայ. (h)անդ «դաշտ», (h)աստ «նըստել. օջախ // կրակ. կին առնել՝ ուզել», (h)արաւս «չմշակված, հանգստանալու թողած հող՝ դաշտ», աք- «ոտք», դեհ «կրակ. (կրակի) բռնկում», Հայկ (< այգ) «արև. աստված», հագ- // հեգ- «շունչ. վանկ», ոգորիլ «կռվել, մարտնչել, դիմակայել»:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ բառ, արմատ, բառաքնություն, ստուգաբանություն, ստուգաբանական ճշգրտում, լրացում, ստուգաբանական հավաստիություն, այլ լեզուների նոր տվյալների ընդգրկում, նոր ստուգաբանություն:

ARMENIAN ETYMOLOGIES

VAZGEN HAMBARDZUMYAN

Researcher, Doctor of Philology, Prof.

vazgengurgeni@mail.ru

vazgenhambardzumyan@aspu

Abstract

The article gives a lexical-semasiological and etymological analysis of the following root words; (h)անդ [hand] "field" < i. - e. *Hand^[h]- "plants used for food", (h)աստ- [hast] "wife; spouse" < i. e. - e. *Hast-, (h)արաւս [haraws] "virgin land" < i. e. - e. *Har- "to plow", աք- [ak^c] "foot" < i. e. - e. *k^[h]oe- (?) , դեհ [deh] "fire" < i. e. *k[h]oe- < i. e. - *d^[h]eg^{[h]o}- (*d^[h]g^{[h]o}-) "to burn, incinerate" .

Key words and phrases: word, root, lexicology, etymology, etymological clarification, etymological verification, coverage of new data from other languages, new etymologies.

АРМЯНСКИЕ ЭТИМОЛОГИИ

ВАЗГЕН АМБАРЦУМЯН

Институт языка НАН РА

Главный научный сотрудник, д. ф. н. проф.

vazgengurgeni@mail.ru

vazgenhambardzumyan@aspu.

Аннотация

В статье дается лексико-семасиологический и этимологический анализ следующих корнеслов; (h)անդ [hand] “поле” < и. - е. *Hand^[h]- “растения, употребляемые в пищу”, (h)աստ- [hast] “жена; супруга” < и. - е. *Hast-, աք- [ak^c] “нога” < и. - е. *k^[h]o- (?), հանդէպ [handēp] “против ; напроив” < и.-е. *Hant-, հարթ [hart^c] “ровный ; гладкий” < и.-е. *p(h)rt(h)-H-(u)-, հաւ(ք) [hawk^c] “птица” < и.-е. *Hue(λ)-, հեկեկալ [hekekal] “всхлипывать” < и.-е. *jek^(h), տեղմ [setm] “сжатый; тесный” < и.-е. *seḡ^(h)-, սքանչ [sk^canč^c] “восторг ; очарование” < и.-е. *k’uōko- (*k’eu-):

Ключевые слова и словосочетания: слово и корень, лексикология, этимология, этимологические уточнения, этимологическая верификация, новые данные других языков, новые этимологии.

Ներածություն

Հայերենի բառապաշարի բառաքնական և ստուգաբանական ուսումնասիրությունների շրջանակը դեռևս մնում է, այսպես կոչված, չամբողջացած: Դեռևս կան զգալի թվով անհայտ ծագման բառեր, ինչպես նաև ստուգաբանական ճշգրտումների և լրացումների կարիք ունեցող միավորներ:

Ստորև անդրադառնում ենք նման միավորներից մի քանիսին :

1. (Հ)անդ «դաշտ» < հե. *Hand^(h)-

Այս բառն ունի հնդեվրոպական ծագում, նախահունչ *h* միավորով հայտնի է նաև *հանդ* ձևով, որ Ջահուկյանը համարում է բարբառային՝ ի համեմատություն նախորդի, և գրում է հետևյալը. «*Դաշտ* բառի փոխաբերեն, որ իրանական ծագում ունի, վաղնջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, գործածվել է *անդ* (բ. [= բարբառային] *հանդ*) բառը.

(հմմտ. թոխ. Ա *ānt*, Բ *ānte* «հարթավայր»), որ ավելի ուշ ստացել է «մշակված դաշտ՝ արտ» իմաստը» [12, 259]: Միաժամանակ նշենք, որ բառի ծագումը բխեցվում է հե. **andho-* (**andh-*) արմատից, որ զուգահեռներ ունի միայն թոխարական լեզուներում («հայ-թոխարական զուգաբանություն») [12, 112. 33, 40-41]: Ըստ այսմ՝ մեծանում է հայերենի և թոխարական լեզուների առանձին քննության անհրաժեշտությունը:

Իսկ մինչ այդ Աճառյանը կարծիք էր հայտնել բառի՝ մեկ այլ *անդ* «սեամ, շեմք» բառի հետ կապի մասին՝ հետևյալ բացատրությամբ. «Նույն է հաջորդ *անդ* բառի հետ, որի վերջին իմաստն է «տուն». հին նահապետական կյանքում տունն ու արտը իրարից անբաժան բաներ էին. այսօր էլ «տուն-տեղ» ձևը նման մի երևույթ է ցույց տալիս գավառականներում» [2, 186]: Տեղին է նման բացատրության վերաբերյալ Գ. Զահուկյանի հետևյալ առարկությունը. «Ավելի քիչ հավանական է կապել *անդ* «շեմք» բառի հետ: - Աճ. ՀԱԲ I, 186» [13, 54]:

Ի լրացումն ասվածի՝ թոխարական ձևերից բացի կարելի է բերել ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուներից զուգահեռներ՝ նշված հետագա ուսումնասիրողների կողմից. հմմտ. հինդկ. *āndha* «սոմա պատրաստելու բույս», հուն. *ἄνθος* «ծաղիկ», ավելին՝ գտնում են, որ արմատն ունի առնչություն սեմական լեզուների հետ (այսպես կոչված՝ նոստրատիկ հարաբերությունների մեջ). հմմտ. սեմ. **hīnt-(at-)* «ցորեն». ակկադ. (բաբել.) *uttetu* «գարու հատիկ», ուգար. *hīt* «ցորեն», արաբ. *hīnta* «ցորեն» և այլն [17, 873. 20, 14 և հջ.]:

Համեմատվող ձևերը թույլ են տալիս ենթադրելու, թե հայ. *հանդ* ձևը (*h*-ով) ավելի հին է, քան *անդ* (առանց *h*-ի), որքանով որ ցեղակից և այլ լեզուների տվյալների հիման վրա հնդեվրոպականի համար վերականգնվում է նախահունչ կոկորդայինով նախաձև՝ **Hand^[h]* - «ուտելի բույս»: Այս վերջին իմաստը, թերևս ամենանախնականն է և համեմատական-տիպաբանական առնչությունների մեջ ունի իր կարևորությունը: Նշվում է նաև հետևյալը. «Հնդեվրոպական բառը սահմանափակված է հուն-հայ-արիական բարբառային տարածքով և վկայում է սեմական լեզվական աշխարհի հետ Մերձավոր Արևելքի որոշակի տարածքում հնդեվրոպական բարբառային այս խմբի առնչության մասին» [17, 873]: Եվ ի հավելումն այս՝ տարածքային ընդգրկման վերաբերյալ ասվածի, թոխարական լեզուների տվյալները նույնպես անբասիր են:

Իսկ ինչ վերաբերում է միջընտանիքային համեմատական անցմանը՝ մեկից մյուսին, իբրև վարկած՝ չի բացառվում շփման մեջ հակառակ ուղղություն, ոչ այն, որ բերվում է՝ սեմականից հնդեվրոպականին, և որը բացատրելի է թե՛ հնչյունական մակարդակում, թե՛ իմաստային զարգացման մեջ՝ «ուտելի բույս» - «ցորեն/գարի (հատիկ)» - «դաշտ»։ *(h)անդ* արմատի իմաստի նման քննությունը նույնպես օրինակ է լեզուների ավելի նախնական առնչությունների:

2. (<)<աս-(տ)-> < hē. *Has- (?)

ՆՀԲ-ում չենք գտնում *աստ*, *աստել* (*աստիլ*), ինչպես նաև *հաստել* (*հաստիլ*) կազմությամբ բառ, իսկ «Առձեռն բառարանում» (Վենետիկ, 1865) առկա «*հաստիլ* – նշանուիլ աղջկան» ձևը Գ. Ղափանցյանը համարում է «սխալ ձև» [8, 105. 13, 25-50. 22, 219. 23, 279]:

Գ. Ղափանցյանն այդ արմատը, որից կազմված է համարում նաև հայ. *աստեմ* «ամուսնանալ», *աստող* «ամուսին» ձևերը, առնչում է խուռ. *ašt-* «կին. (ինչ-որ մեկի) կինը» ձևին՝ տարբերակային *ašta-*, *aštu-* // *ašda-* հիմքով, որ վերջին հաշվով կապվում է ակկադ. *aššātu* «ամուսին» բառի հետ [22, 219]:

Մ. Լ. Խաչիկյանի աշխատության մեջ բերվում են խուռ. *ašt-* և մյուս՝ մեկուկես տասնյակից ավելի տարբերակները՝ բառակազմական և ձևակազմական տարբեր՝ խուռ. *-i*, *-e* մասնիկներով (նաև հոլովական թեքությամբ), որոնցից տվյալ դեպքում ավելի ուշագրավ են էրգատիվ հոլովի *aš-ti-iš* և սեռ. հոլովի *aš-ti-i-we* ձևերը՝ *aš-* հիմքով (*-ti-* մասնիկն առանձնացված) [27, 57, 152]:

Այս արմատն առանձին չունի Աճառյանի բառարանը, սրանից են կազմված *աստել* «ամուսնության համար նշանած ընտրել. աղջիկ ուզել», *աստող* «աղջիկ ուզող, նշանած, փեսացու», *հաստիլ* «աղջկա նշանվելը»: Առանձին բերվում է նաև *հաստիլ*, որ հղվում է *աստել* բառին [3, 50]: Այդ ձևերը եզակի գործածություններ են՝ նույն հեղինակի բնագրում [5, 367-368. 1, 277]: Աճառյանը չի տալիս *(h)աստ-* արմատի ծագումը:

Հետագայում Գ. Զահուկյանն իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ անդրադառնում է *աստել* բային ավելի լայն մեկնաբանությամբ, ընդ որում երկու՝ խուռերենի և սեմական լեզուների հետ առնչությունների համատեքստում:

ա) Նախ՝ անդրադառնալով հայերենի և խուռերենի առնչության հարցին, մասնավորապես Գ. Ղափանցյանի դիտարկումներին *աստել*-ի

վերաբերյալ, գրում է հետևյալը. «Քիչ թե շատ հավանական է *աստել* բայի բխեցումը խուռ. *ափի* «կին. կին ամուսին» բառից», իսկ նույն էջի շարադրանքում ունի հետևյալ առարկությունը. «Չի ճշտում (իմա՝ Ղափանցյանը – Վ. Հ.) խուռական բառերի բնիկ, թե փոխառյալ լինելը և տալիս է այնպիսի զուգահեռներ, որոնց դեպքում հայերենի աղբյուրը կարող է լինել նաև ուրիշ լեզվի բառ՝ *աստել* «ամուսնության համար նշանած ընտրել, աղջիկ ուզել» - խուռ. *ափի* «կին. կին ամուսին» (ավելի վաղ նշել է, որ խուռերենի աղբյուրն էլ ակկադերենն է)» [12, 424]:

բ) Այնուհետև՝ նույն աշխատության հայերենի ասորական փոխառություններին վերաբերող բաժնում, որում նման փոխառությունների մի քանի դեպքեր են առանձնացվում, «երբ դժվար է ընտրություն կատարել սեմական և ոչ սեմական հին ու նոր աղբյուրների (խուռերեն, ուրարտերեն և այլն) միջև»՝ իբրև օրինակ բերվող մի քանի բառերից (*անագ, բուրգն, նուռն սա, եղ*), բերվում է նաև *աստել* «աղջիկ ուզել», *աստաղ* «փեսացու». հմմտ. ակկադ. *aššatu(m)* «կին, կին ամուսին», *aššutum* «ամուսնություն» - խուռ. *ափի* «կին. կին ամուսին» (< ակկադ.) [12, 466]:

գ) Այնինչ հեղինակի բառարանում *աստել* բառի ծագման վերաբերյալ նշվում է հետևյալը. «Թերևս նույն *հաստել* (*հաստալտել*) բայի հետ իմաստային նրբերանգով, որ վկայված է նաև *հաստալտել* բայի համար: -Lamberterie, REA 23, 91-113: Այս ստուգաբանությամբ կասկածելի է դառնում խուռերենի *ափի* «կին» բառի հետ համեմատությունը (Ղափանցյան)» [13, 80]: Իսկ *հաստել* (*հաստալտել*) բայը Ջահուկյանը, ինչպես որ ժամանակին Հյուբշմանը և Աճառյանը, առնչում է *հաստ* «հաստատուն, հաստ, հաստատություն, ամրություն» արմատին՝ ծագած «բնիկ հնդեվրոպական *pasto- «հաստատուն, ամուր» հիմքից» [13, 449]:

Բառի ստուգաբանության, նաև մեկ լեզվի կամ լեզուների հետ առնչության քննության մեջ մոտեցման տարբերությունը ակնհայտ է, ուստի հարցի վերջնական լուծումը ենթադրում է շարունակություն, որովհետև Լամբերտրիի անդրադարձն այս հարցին բանասիրական-բնագրաին բնույթի է, քան ստուգաբանության փորձ, իսկ Գրեպինի մոտեցումը, որին, ի դեպ, չի անդրադառնում Ջահուկյանը, հազիվ թե ստուգաբանական վերջնական լուծում համարվի [տե՛ս 30, 91-119. 27, 17-21]:

Ելնելով արմատի խուռ. *ափ*- «կին. (ինչ-որ մեկի) կինը» (նաև ակկադ. *aššātu* «ամուսին») ձևերի իմաստային ենթադրելի տևական փո-

փոխության պատմության նկատառումից՝ թերևս կարելի է առնչություն տեսնել հնդեվրոպական *Has- «կրակ. օջախ» արմատի հետ՝ նախնական «կինը որպես տան պահապան. կրակի՝ օջախի խորհրդանիշ» իմաստի՝ հետագա զարգացման մեջ, և ըստ այդմ հայ. (h)աս(տ) բառը (արմատը) ծագած համարել հնդեվրոպական հիշյալ արմատից, որ լեզուների միջընտանիքային հարաբերակցություն է ենթադրում նաև խուներենի (ավելի հին՝ ակկադերենի) հետ:

3. Աք- «ոտք» < հե. *k^hjo- (?)

Հայ. աք- «ոտք». հմմտ. աք ածել «ոտքով հարվածել», աքացի «ոտքի հարված» և այլն. բառն ունի Եր. Մեղրեցին՝ «աք – ոտք. հմմտ. աքեացք – ոտաց թաթք» [7, 43]: Ըստ Աճառյանի՝ «անստույգ արմատ», թեականով նշելով կովկասյան լեզուների հետ կապ ունենալը, որն, ի դեպ, ընդունում է Ջահուկյանը [2, 367-368. 13, 106]: Բառը քննվում է նաև վերջինիս «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում՝ իբրև հայերենի և արևելակովկասյան (նախյան-դաղստանյան) լեզուների առնչության մի օրինակ. ոտք «ոտք» – հիր. (համառոտագրության ցանկում չի նշվում.- Վ. Հ.) ak, թաբ. akъ, arъ «ոտք» [12, 609]: Նկատենք, որ թե՛ մեկ և թե՛ մյուս նշումներում այդ լեզուների ձևերը միմյանցից տարբեր են, որն իր հերթին տարակուսելի է:

Այս աք- արմատի հետ, հավանաբար, կապ ունի բարձրաքեաց բառը, որն ըստ Է. Բ. Աղայանի (ոչ անկախ Աճառյանից)՝ հանդիպում է Բարսեղ Կեսարացու հայտնի երկում՝ բարձրաքեաց (բարձրաքի) ձևով, որն էլ ներկայացվում է բառաքննական, ոչ ստուգաբանական վերլուծությամբ [1, 42-44. 8, 27]:

Այս արմատի ծագման բանալին, հավանաբար, աքցան բառն է. ուստի պատահական չէ, որ ՆՀԲ-ի հեղինակներն այն բխեցնում են աք արմատից (աքցան // աքժան): Այլև մասամբ ճիշտ է Տերվիշյանի կոահումը, որ, ինչպես Աճառյանն է գրում, «դնում է ագ «ոտք» բառի հետ՝ սանս. ač, anč «ծռել» արմատից» [6, 398. 19, 74. 1, 371] :

Իսկ եթե ոտք բառի գործառույթը քայլ (քայլել, քայլք) (նխն.) «բացվածք, բացվել», (ուշ՝ «շարժվել, առաջ գնալ և այլն») երևույթին է առնչվում, ապա աք-ը, թերևս, կարելի լինի դիտարկել քա- արմատի առնչությամբ (իբրև տարբերակներ՝ աք- // քա-):

Եվ եթե այդ առնչությունը հնարավոր է, ապա կարելի է կարծել, որ հայ. քայլ բառը նույնպես, ինչպես սայլ և իմաստային այդ դաշտին պատ-

կանոդ այլ բառեր, ծագում են հե. **k^[h]el-* «շարժվել», «պտույտ գործել» արմատից. հմմտ. հինդկ. *cāraṭi* «շարժվել, թափառել, գնալ», ավեստ. *čaraiti* «շրջվել. շուռ գալ», հուն. (հոմ.) *πέλω*, (միջ. կր.) *πέλομαι* «շարժվում եմ», ավր. *siéll* «շրջվել», «բերել. բերել հասցնել» [17, 718] :

Նկատելի է նաև այն, որ ««շարժում» իմաստի կապը «պտտվելու» հետ հասկանալի է «շարժում» ընդհանուր իմաստ՝ «շարժում անիվների վրա» ենթադրության դեպքում» [17, 718] :

Իմաստային նման տարբերակումը, բնականաբար, տևական ժամանակի մեջ, ենթադրելի է, պիտի տեղի ունեցած լինի. որպիսով ստացվում է, որ պատմականորեն կապ ունեն *քայլ // սայլ* (<**k^[h]el-*), այլև *աք- / քա - (սա-)* (< **k^[h]e-*) (?) միավորները. ենթադրության շեմը բավականին մեծ է, ուստի հետագա ավելի լայն քննությունը պիտի լինի լրացում կամ ճշգրտում ասվածի:

4. Հանդէպ < հե. **Hant-*

Բառի բուն իմաստն է՝ «դեմուդեմ, դիմաց». առանձին չունի Զահուկյանի բառարանը, այլ կա հեղինակի «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում. «Իրանական և այլ կարգի փոխառությունների ու անհայտ ծագման բառերի հիման վրա են ձևավորվել *աղազաւ* (և *յաղազս*), *զարէն.հանդէպ*, *հանդերծ*. և այլն» [12, 351]:

Աճառյանը «Արմատական»-ում *հանդէպ*-ի համար տալիս է հղում *դէպ* «պատահմունք դիպված» արմատին, որ և համարվում է «անստույգ բառ» [2, 660-661, 3, էջ 39]: Զահուկյանը նույնպես, մեկ այլ աշխատության մեջ, *հանդէպ*-ը դնում է *դէպ* արմատի տակ՝ վերջինս քննելով հետևյալ կերպ. «Հավանաբար փոխառություն իրանական աղբյուրից, բայց բուն աղբյուրը չի հավաստված. այն թերևս հանգում է հնդեվրոպական **dheya-* «տեսնել, նայել» արմատին, որտեղից իրանական ճանապարհով ծագում են հայ. *դէմ*, *դէպ* ձևերը:» Զահ.» [13, 196]:

Այս վերջին երկու ձևերը, թերևս, իրանականից են (որ առանձին քննության հարց է), իսկ *հանդէպ*-ի բխեցումը հնդեվրոպական հիշյալ ձևից, կարծում ենք, հավաստի չէ:

Այնուհետև, կարելի է մտածել, որ հայ. *հանդէպ* բառը (արմատ՝ **հանդ-էպ*) բնիկ է, ծագում է հե. **Hant-* «երես. դեմք. գլխի առջևի մաս» արմատից. հմմտ. խեթ. *hant-* «ճակատ», «առջևի մաս», լատ. *antiae* «ճակատին թափվող մազափունջ», հուն. (հոմ.) *ἄντι* «առջև, դեմառդեմ», լատ. *ante* «առջև», գոթ. *anda-* «հակառակ. դիմաց» և այլն [17, 814]: Ի

դեպ՝ Ժ. Օդրին հե. *Hent- արմատ է բերում խեթ. hant- «դեմք» արմատի նշումով, որ կոկորդայինը «գունավորում է» ծայնավոր, որ, ինչպես նկատում է, որ «մյուս լեզուներում կորչում է» (իմա՝ հայերենում մնում է. հմմտ. բրբռ. *հանդա* «հիմա, այժմ. ահա». Վ. Հ.) [25, 32]: Իսկ բառի –էպ բաղադրիչը առանձին քննության է վերաբերում:

Այս առումով Վյաչ. Իվանովն ունի մի կարևոր դիտարկում. «*H->h- զարգացումը ծայնավորից առաջ հայտնի է նաև հին գրական հայերենում, ինչպես որ անատոլիականում. հին հայ. *հովի* «հովիվ. ոչխար պահող՝ արածեցնող» < *Howi-paH- «հովիվ (ոչխարի)». լուվ. Hawi- «ոչխար», հինդկ. avi-pā «հովիվ (ոչխարի)», ռուս. овца «ոչխար» [20, 533]: Անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ հե. *t > հայ. *դ* անցումը, նոր տվյալների համաձայն, պիտի բացատրվի նախագրային ծայնածերպային («խոչակային») բաղաձայնի՝ հին գրականում (գրավոր շրջանում) ծայնեղ համարվելու հանգամանքով. որն առանձին ուսումնասիրման խնդիր է:

5. Հարթ < հե. *p^(h)t^(h)-H-(u)-

Բառի բուն իմաստն է «հավասար փռված. հարթ», որից՝ *հարթել* «հավասարեցնել», *անհարթ* «անհավասար» և այլն: Մեղրեցին ունի «Հարթ -հաւասար», այլև «Հարթել - արիանալ, կտրել, հաւասարել». այս վերջինի՝ «արիանալ» իմաստի համար Ամալյանը ծանուցում է, որ որոշ ձեռագրեր չունեն այն [7, 182, 395]:

Աճառյանը բերում է իբրև «անստույգ բառ»՝ մերժելով նախկինում եղած փորձերը: Այնինչ Ջահուկյանը այն համարում է փոխառյալ իրանականից՝ նշելով հետևյալը. «Թերևս փոխառություն իրանական աղբյուրից, բայց բուն աղբյուրը չի հավաստված. հմմտ. ավ. *pərəθu- «լայն» և հինդկ. prtu- «լայն, ընդարձակ» բառերը, որոնք ծագում են հնդեվրոպական *plat- (*plet-) արմատից, որտեղից հայ. *լայն* (< *pləteno)» [13, 451]:

Այնուհետև, Ջահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում ևս անդրադառնում է հարթ բառին՝ իբրև փոխառություն իրանականից. «Հարթ և *տափարակ* բառերն ակնհայտորեն փոխառություններ պիտի լինեն հնդեվրոպական այլ (իրանական) լեզուներից. *հարթ* բառը զուգահեռ ունի հինդկ. pṛthu-, ավեստ. pərəθu- (ուղղելի՝ pərəθu-. Վ. Հ.) «լայն, ընդարձակ» բառերի մեջ, բայց սրանք ծագում են հ.-ե. *pṛt(h)u- ձևից, որ հայերենում պիտի տար *հաղթ, սպասված *դ*-ի փոխարեն *ր*-ի առկայությունը արիզմ է, որ առկա է նաև *մարմին* բառում. այս դեպքում էլ պետք

է ենթադրել շատ հին փոխառություն. նշենք, որ իրանական բառը փոխառված է քարթվելական լեզուներում (հմմտ. վրաց. *parto* «լայն, ընդարձակ»)» [13, 268. վերջինս ասվում է ըստ Ֆոգտի դիտարկման. տես նաև 13, 599, տողատակի ծանոթ.]:

Դրանից բացի, միաժամանակ «դժվար բացատրելի դեպք» է համարվում այն, որ «իրանական աղբյուրից պետք է փոխառված լինի վրաց. *parto* «լայն» բառը (հմմտ. ավեստ. *pərəθu-* «լայն» < *h.*-*ե.* *płt^(h)u-* «լայն և հարթ»), բայց պարզ չէ *հարթ* բառի հարաբերությունը համապատասխան *h.*-*ե.* արմատի և իրանական ձևերի հետ. անմիջական *h.*-*ե.* ծագում ունենալու դեպքում պետք է բացառվեր **l* > *r* փոփոխությունը...» [13, 599]:

Եվ, իրոք, երևույթը բավականին հին (արխաիկ) է, սակայն ոչ փոխառության, այլ բնիկ լինելու (ծագումնային առնչության) տեսանկյունից, իսկ բացառումը կապվում է այն բանի հետ, որ այս դեպքում վերականգնվում է *h.* բոլորովին այլ (տարբերակային) արմատ:

Նկատենք նաև, որ սկզբնապես Ջահուկյանը մերժում է բառի իրանական փոխառություն լինելը՝ հայ-փոյուգական հետևյալ զուգահեռի առնչությամբ. «Παρθε (**płt^hu-ei*) (Դի երկրի դիցուհու մականունը) (*h.*-*ե.* *pelə-*, *plā-*, *plāt-*, *plēt-* «լայն և հարթ», որտեղից հայ. *հող*, *լայն*) - *հարթ*»՝ տողատակի ծանոթագրությամբ. «Իրանական փոխառություն չի կարող լինել, որովհետև իրան. փոխառությունները հաջորդել են *h.*-*ե.* *p* > *h*այ. *h* անցմանը» [14, 116]:

Հնչյունական այս օրենքի հիշեցումը միանգամայն տեղին է, հայտնի է բազմաթիվ օրինակներով. բերվածը դրանցից մեկն է. ըստ այդմ էլ ժամանակագրական առումով կարելի է նոր տվյալներով անդրադառնալ *հարթ* բառի ծագմանը: Այն հնչյունական և իմաստային տարբերություններ ունի հայ. մի շարք ձևերի հետ. ըստ այսմ՝ կարելի է բերել հետևյալը:

ա) Հմմտ. *հարթ* (*հարթել*, բրբռ.՝ *հորթել*), *յաղթ* (*յաղթանակ*) (?), *հող*, *փարթամ* (?), *պարթե* (?), նաև *լայն*, (բրբռ.) *լատան* (?), որոնք ներկայացնում են ընդհանուր արմատի տարբեր ձևացումներ՝ ոչ միայն ձայնավորման, այլև նրան հարող բաղաձայնների միջոցով [հմմտ. 17, 55, 781 և այլն]:

բ) Հե. $*p^{(h)}t^{(h)}-H-(u)-$ արմատի համար. հմմտ. հինդկ. $pṛthú$ «լայն», $pṛthiví$ «հող» («լայն»), որ և հուն. πλατός, լիտվ. $platùs$ «լայն», «հարթ», խեթ. $palt-ana-$ «ուս» [17, 55]:

գ) Հե. $*p^{(h)}(e)l-H-/-t^{(h)}-$ արմատի արտացոլման օրինակ բերվում են հիմնավոր տվյալներ. հմմտ. խեթ. $palh-i$ «լայն», լատ. $plānus$ «հարթ», լատվ. $plāns$ «հարթ», «հավասար». նաև՝ խեթ. $paltana-$ «ուս», հինդկ. $pṛthú$ «լայն», ավեստ. $pərəθu-$ «լայն». հուն. πλατός «լայն», հւլավ. $plešte$ «ուս», և այս շարքում՝ հայ. $լայն$ [17, 781].

դ) Հե. $*p^{(h)}t^{(h)}-$ արմատից են ծագած համարվում խեթ. $paltana-$ «ուս», հուն. πλατανός, «սուսի (ծառ)», πλάτη «թիակ», ὠμο-πλάτη «բահ. թիակ», հինդկ. $pṛthú$ -«լայն», հիռլ. $lethan$ «լայն», հւլավ. $plešte$ «ուս» / հե. $*p^{(h)}l-/-t^{(h)}-$ արմատից՝ խեթ. $palh-i$ «հարթ»-«լայն», լատ. $plānus$ «լայն» [17, 200]:

Ինչպես երևում է, հիմք-լեզվի համար վերականգնվում են տարբերակային արմատներ՝ $*p^{(h)}t^{(h)}-H-(u)-$ // $*p^{(h)}(e)l-H-/-t^{(h)}-$, որոնք ցեղակից լեզուներում ունեն իմաստի (բովանդակության պլանի) լայն արտացոլում. և ինչպես խեթերենում, հայերենում ևս հե. վանկային (ոչ վանկային՝ պարզ) ձայնորդներ $*t/*l$ կարող են լծորդային արտացոլում ունենալ՝ $ր(ղ)//լ$ տեսքով (հմմտ. $լի//յ-ղի$ և այլն) [17, 200-201]:

6. Հաւ(ք) < *H̥e(ǵ)-

Հայ. $հաւ(ք)$ «թռչուն» բառը ՆՀԲ-ն, վերջինիս հետևությամբ նաև Պետերմանը համեմատում են լատ. $avis$ բառի հետ, իսկ Լազարդը նախ՝ բխեցնում է հե. $*pā-$ արմատից՝ ի համեմատություն հւլավ. $pieti$, $piewati$ «երգել», $pictlñ$ «աքլոր» ձևերի, իսկ ավելի ուշ՝ դիտում է լատ. $pavus$ «սիրամարգ» բառին ցեղակից [6. էջ 1. հմմտ. 32, 26. 3, 65-66]: Տերվիշյանը «վերինների հետ դնում է հնիս. vi , avi «թռչուն» բառից» [16, 108]:

Հյուբշմանն ընդունում է համեմատությունը լատ. $pavus$, $pavo$ ձևերի հետ, սակայն վերապահությամբ, այն է՝ եթե սրանք նախապես ունեցած լինեն «թռչուն» իմաստը: Աճառյանը, ոչ անկախ Հյուբշմանից, գտնում է, որ այն ծագում է հե. $*auei-$ «թռչուն» արմատից. հմմտ. լատ. $avis$ «թռչուն», $avicula$ «թռչնիկ», հինդկ. $vi-$, vn , $vayas-$ «թռչուն», ավեստ. $vīs$, $vay-$ «թռչուն», հուն. $οἰωνός$ (< $*αἰωνός$?) «գիշատիչ թռչուն», $αἰετός$ (< $*αἰ-$

ετός) «արծիվ», իռլ. ai, aoí «կարապ», կիմր. hwyad (< *a_uietos ?) «բադ» և այլն [30, 465]:

Աճառյանը բերում է նաև այն, որ ըստ Պետերսոնի [KZ (= “Kuhn’s Zeitschrift”), 47, էջ 249-250]՝ հայ. հաւ-ը ծագում է հնիւ. *pōu, pou, pau «փոքր», «ծագուկ» արմատից. հմմտ. հուն. πῶλος «ծագ, քուռակ», πα"ς «տղա, երեխա», հինդկ. potas «ծագ», լատ. puer «տղա, երեխա», լիտվ. putytis «թռչնի ծագ», լատվ. putns «թռչուն», հսլավ. рѣа, рѣаа «թռչուն», ընդ որում Պոկոռնին «այս մեկնութիւնը յիշում է նախորդի հետ (հնիւ. *a_uei-)» [3, 66]:

Ջահուկյանը գտնում է, որ հայ. հաւ «(էգ) թռչուն» բառը ծագում է հե. *Hau- (*a_uei-) «թռչուն» արմատից, միաժամանակ նշում, որ «Պոկոռնին հնարավոր է համարում դուրս բերել հե. *pōu- (*pōu-) «ծագ» արմատից՝ հ-ի նկատառումով, և որն ունի զուգահեռներ ցեղակից լեզուներում. հմմտ. լատ. avis «թռչուն» [19, 226, ծանոթ. 25, այլև 242. 12, 114, 208, այլև 13, 453]:

Հետազայում, ոչ անկախ Հ. Հյուբշմանից և Հ. Աճառյանից, բառը ստուգաբանվում է հետևյալ կերպ. «Բնիկ հնդեվրոպական՝ *ha_uei «թռչուն» արմատից. հմմտ. հինդկ. vi, ավեստ. vay, լատ. avis «թռչուն», հուն. ο"ωνός «արծիվ» [12, 453]: Նկատենք, որ հունարենում ο"ωνός բառն ունի ոչ միայն «գիշատիչ (թռչուն)», այլև «գուշակող, լուր բերող (թռչուն)», «նախանշան, նախանշանակ» իմաստները, որը հետաքրքիր է հնդեվրոպական արմատի բուն՝ սկզբնական իմաստի վերականգնման առումով [18, 1162]:

Ըստ Գամկրելիձեի և Իվանովի՝ հնդեվրոպական «եռաբաղաձայն» (Schwebeablaut-ով՝ «շարժուն ձայնդարձով») արմատի առաջին տիպից՝ *Ha_ui- արմատից ունենք հայ. հաւ «թռչուն». հմմտ. լատ. auis «թռչուն», հուն. α"ετός «արծիվ», բրետ. houd «բադ», իսկ երկրորդից՝ *H_ue_i - «փչել» արմատից՝ հինդկ. vé_h (հոգն. թ.) váya_h «թռչուն», vāyasá- «թռչուն», «ագռավ» [17, 233]:

Այնուհետև, հայ. հաւ «թռչուն», «հավ» արմատը հեղինակները բխեցնում են նաև հե. *H_ue(ɪ)- (նախնական իմաստով) «փչել» (որից՝ «օդ», «քամի», այլև «Վերին ոլորտի՝ աշխարհի» անվանումը) արմատից. հմմտ. հինդկ. ví-/vé- «թռչուն» (Ռիզվեդայում նաև «ծի», «աստվածներ», «նետ»), ավեստ. viš «թռչուն», պահլ. way, wāyendag «թռչուն», հուն.

α"ετός «արծիվ», լատ. aus «թռչուն», ումբր. (հոգն. հայց. հոլ.) avif «թռչուններին», վալլ. hwyad «բադ» [17, 537]: Ընդ որում գտնում են, որ հե. *Hau- // *Hue- ը- տարբերակներում, նայած արմատի ծայնդարծի այս կամ այն աստիճանի, զանազանվում են տարբեր՝ *Hau(ɫ)-// *Hu(eɫ)-, այլև *Hue(ɫ)- հիմքեր [17, 233, 489 և այլն]:

Ըստ այդմ՝ որոշակի առնչություն կա «փչել» «քամի», «թռչուն» (այլև՝ «արծիվ», «նետ», «օդ, ոլորտ՝ մթնոլորտ») իմաստների միջև, որ հայերենում կարելի է հանգեցնել ոչ միայն *հաւ(ք)*, այլև *հով*, *զով*, *հովեմ*, *հեալ* և այլ արմատներին՝ իմաստաբանական ստուգաբանության հիմքով:

7. Հեկեկալ < հե. *jek^(h)-

Բառի բուն իմաստն է՝ «կտրված ծայնով լաց լինել»։ ըստ Աճառյանի՝ «կրկնված է **հեկ* պարզ արմատից, որ առանձին չի գործածված»։ որից են՝ *հեկեկել*, *հեկեկանք* և այլն, որ միաժամանակ համարվում է «անստույգ բառ» [3, 74, 76]: Հայերենում, առհասարակ, լծորդ են *հեծ-* և *հեկ-* արմատները, ունեն իմաստային ինչ-ինչ երանգներ։ Մալխասյանցը լծորդ ձևեր է համարում *հեծեծալ* // *հեծեծել* և *հեկեկալ* // *հեկեկել* [10, 89-90], որ հիմք է ասելու, թե դրանք տարբերակներ են ոչ միայն ծայնավորական *ե / ա*, այլև բաղաձայնական (հետնալեզվային պայթական և առաջնալեզվային կիսաշփական) *կ / ծ* մակարդակում (հմմտ. *կին / ծին*, *հակ- / հած-* և այլն):

Եվ ըստ այսմ *հեկ-* արմատի տարբերակ է *հեծ-* «հառաչանք, ախ քաշելը» արմատը, որից՝ *հեծել*, *հեծեծել*, *հեծութին*, *հեծկկալ* և այլն. այստեղ նկատենք, որ Ջահուկյանը այդ երկուսը կապում է միմյանց՝ նշելով «հմմտ. նաև *հեկեկալ*», «հմմտ. նաև *հեծեծալ (հեծել)*» [13, 455-456]:

Աճառյանը թե՛ մեկ և թե՛ մյուս արմատը համարում է «անստույգ», ըստ Ջահուկյանի՝ «ծագումն անհայտ է: Արդյոք բնածայն կազմություն չէ՞» [տե՛ս 3, 74, 76. 13, 456]: Մեղրեցին ունի միայն *հեծ-* արմատից կազմված բառեր՝ «*Հեծել* - վշտանալ, հառաչել»։ «*Հեծութին* - նեղութին» [7, 183]:

Հավանական է բառի ծագումը հե. *jek^(h)- «ասել, հարցում անել. հանդիսավոր արտահայտել» արմատից. հմմտ. թոխ. Բ yāsk- «խնդրել. թախանձել», թոխ Ա. yāssuce, Բ yāssuca «աղքատ. աղերսող», հինդկ.

yácati «խնդրել. թախանձել», լատ. iocus «հեզնանք. զավեշտ», ումբր. iuka «աղոթք. աղաչանք», հվգերմ. jehan «ասել. արտահայտել» և այլն. երևույթն առնչվում է մարմնի նեղությունների («բուժման կարիք ունենալու». «գրկանքի»), դրանց ապաքինման ծիսական միջոցների դիմելու և այլն իմաստային (թեմատիկ) ոլորտին. հայերենում հնչյունական անցումների բացատրությունը, կարծում ենք, պատճառաբանելի է [հմմտ. 17, 216, 818]:

8. Սեղմ < հե. *seġ(h)-

Սեղմ «հոծ, խիտ» (< սեղ-մ-ել) ձևից Մեղրեցին ունի միայն *սեղմել* «վեր ածել, ծածկել, ամրացնել» կազմությունը [7, 286], ըստ Աճառյանի՝ «անստույգ բառ» [4, 199]: Ջահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում գրում է հետևյալը. «*կարծ, հակիրճ, համառաւոր, ամփոփ, սեղմ* բառերից ոչ մեկի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը չի հաստատվում» [4, 268]: Ի միջի այլոց, նկատենք, որ բերվածներից առանձին քննություն են ենթադրում *կարծ*//(*հա*)*կիրճ, ամփոփ (ամփոփ. հմմտ. սփոփ)* արմատներ (որոնց կարելի է անդրադառնալ առանձին՝ իրենց տեղում): Իսկ հեղինակի «Ստուգաբանական բառարան»-ում խոսք չկա բառի՝ իր կողմից կատարվող ստուգաբանության վերաբերյալ, այլ նշվում է հետևյալը.

Հետագա ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բառի ծագումն առնչվում է հնդեվրոպականին. Լեմանը իր հոդվածում նշում է, որ հայ. *սեղմ* բառը ծագում է հե. *skw- «հետևել, հետևից գնալ» (կամ՝ հե. *seġh- «բռնել») արմատից (31, 54): Ավելի ուշ գտնում են նաև, որ բառի ծագումն առնչվում է հե. *seġ(h)- // sġ(h)- արմատին. հմմտ. հինդկ. *sáhate* «հաղթում՝ հաղթահարում եմ», ավեստ. (ըդձ. հոգն. 1-ին դ.) *zaēma* «հաղթենք», հուն. *ἐχῶ* (աոր. *ἐσχον*) «ունենալ. բռնել», (ըդձ. հոգն. 1-ին դ.) *σχοῦμεν* «հաղթենք», գոթ. *sigis* «հաղթանակ» և այլն [հմմտ. 17, 155]: Ըստ այսմ՝ հավանական ենք համարում հայ. *սեղ-մ* արմատի ծագումը հե. *seġ(h)- արմատից:

Այս դեպքում բառի -մ տարրը կարելի կլինի դիտել մասնիկ-հավելում (ածանց), որը հնարավորություն է ընձեռում այն համեմատելու հայ. *շեղջ* // *շիղջ* (< *շեղ-* // *շիղ-ջ*) բառին՝ ըստ իմաստով մոտ լինելու, այլև հնչյունապես հնարավոր բացատրության հիման վրա. ընդ որում Ջահուկյանը նշում է *շեղջ* > *սեղջ* «կույտ, շեղջ» անցում՝ այն համարելով «ամենայն հավանականությամբ՝ տարնմանական փոփոխություն», ա-

ռանց ծագմանն անդրադառնալու [19, 309]: Հմմտ. *սեղ-մ* «հեզ, հանդարտ. մեղմ, կամաց» (< հե.*sel- «մանրել, փշրել» [13, 522]:

Այս վերջինին նա անդրադառնում է իր «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում՝ (հարցականով) համարելով փոխառություն խեթ. *šeli-* «հացահատիկի շեղ» ձևից, ըստ այդմ՝ շեղ-//շիղ- արմատը, որ ըստ Աճառյանի՝ ծագումն անհայտ է, Զահուկյանի կողմից քննությունը առաջ է տարվում ծագման առումով, սակայն իբրև փոխառություն: Ավելի հավանական ենք համարում բառի կապը սեղմ արմատի հետ, ըստ որում իբրև բնիկ հնդեվրոպական, ոչ փոխառյալ:

9. Սքանչ < *k'ǵōko- (*k'eu-)

Բառի բուն իմաստն է «հրաշք, հրաշալի բան», նման ձև է բերում Հ. Աճառյանն իր «Արմատական բառարան»-ում, իբրև արմատ, որն, իրոք, այդպիսին չէ, այլ ածանցական բառ է՝ բաղադրված հնչյունափոխված *սք-* բուն արմատից և *-անչ* ածանցական մասից (հմմտ. *մեղանչ-*, որից *մեղանչել*, նաև *մեղք*. *մեղսադիր* և այլն):

Հայ հին մատենագրության մեջ, ինչպես Աճառյանն է տալիս, կիրառված են ոչ միայն *սքանչ* ածանցական «արմատ», այլև նրանից բաղադրված *սքանչանալ* («հիացած՝ զարմացած մնալ»), *սքանչանք* («սքանչանալը»), *մեծասքանչ* («մեծապես սքանչանալի»), *սքանչելի* («շքեղ. տպավորիչ») և այլն, այսինքն՝ այն հայերենում բավականին գործածելի և բառակազմորեն սերող հիմք-արմատ է եղել, և որն այս դեպքում վճռապես կարևոր է, այնուամենայնիվ հիշյալ բառարանում բերվում է իբրև «անստույգ բառ» [4, 288]:

Եր. Մեղրեցու բառարանն ունի *սքանչանալ*, որ նշանակում է «զարմանալ. հիանալ» [7, 296]. սա նշում ենք, որովհետև նկատելի է իմաստային տարբերություն (այն է՝ «զարմանալ» իմաստը):

Չենք հանդիպում բառի (բառարմատի) հետագա ստուգաբանության մեկ այլ փորձ, քան որ Զահուկյանի բառարանում, թերևս ոչ անկախ Աճառյանի բառարանից, *սքանչ*-ի համար նշվում է ընդամենը մեկ իմաստ «սքանչելիք», այլև բավականին զգալի թվով կազմված բառեր, իսկ վերջում նշվում է՝ «ծագումն անհայտ է» [13, 698]:

Բառ(արմատ)ի ավելի մանրամասն համեմատական քննությամբ, այն է՝ նոր կամ այլ տվյալների ընդգրկումով կարելի է վերստին անդրադառնալ նրա ծագմանը:

Նախ՝ այդ ձևի բուն արմատն է **սըք* (< *սուք*), որ, ի դեպ, հանդիպում է հայերենի բարբառներում, հմմտ. «Քու տուն սուքվի» (Մուշ, Ալշ.), այսինքն՝ «քո տունը (տունդ) շեն՝ բարվոք, շքեղ լինի» (հմմտ. բրբռ. *տնաշէն*). խրախուսական բացականչություն). այս արտահայտության մեջ բառը չշփոթել համանուն *սուգ* «վիշտ և այլն» բառի հետ. բերված օրինակում (բրբռ.) *սուքվել*-ը «լիություն, շեն լինել. կամեցողություն» է նշանակում, ոչ՝ այլ բան, և պատահական չէ, որ վերջերս լույս տեսնող բարբառային բառարանում այն բերվում է նոր բարբառներում գործածական «պատրաստել, սարքել», «շինել, կառուցել» իմաստներով [9, 416]:

Ըստ այդմ՝ կարելի է կարծել, որ *սքանչ*-ի **սըք* (< *սուք*) բաղադրիչը նրա բուն մասն է, նախնական իմաստով, հնչյունական առնչության տեսանկյունից, լծորդ է հայ. շուք «շքեղ, լուսավոր. պայծառ» բառին (հմմտ. հայ. *սեմ* (< *սեամ* «(դռան) շեմ») // *շեմ* «շեմք». օրինակ՝ Գ. Մահարու վեպը՝ «Երիտասարդության սեմին». Աճառյանը *սեամ*-ը բացատրում է՝ «դռան սեմը, շեմք» [ընդգծումը մերն է՝ Վ. Հ.]. Մեղրեցին *սեամ*-ը բացատրում է՝ «շեմ» և այլն): Ի դեպ՝ Աճառյանի, այլև Զահուկյանի բառարանները չունեն *շեմ* բառը, իսկ *սեամ*-ը, ըստ Աճառյանի, «անստույգ բառ» է, ըստ Զահուկյանի՝ «Ծագումն անհայտ է: Կասկածելի են ինչպես հնդեվրոպական **k'eī-* «ընկած լինել»՝ **-mo-* ածանցով (Պատրուբանյան), այնպես էլ արևմտակովկասյան ծագման (հմմտ. ուրիխ. *ašaxims*, աբազ, *šaximsa* «շեմք». Զահ. ՀԼՊ 602 (= Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1987, էջ 602) վարկածները» [13, 674]:

Այնուհետև՝ *սքանչ*-ի **սըք* (< *սուք*) բաղադրիչը ոչ միայն հնչյունապես, այլև նախնական ընդհանուր իմաստի առումով առնչվում է հայ. շուք «շվաք. ստվեր, ծածկոց, հովանի. շուք, շքեղություն» (իմաստների նշանակումը ըստ Զահուկյանի բառարանի). այդ արմատական բառից են բաղադրված *շքալ*, *շքեղ*. *շքեղաշուք*, *մեծաշուք*, *շքանշան*, *շքամուրք* և այլն [13, 595]: Եթե այն, ըստ Աճառյանի, «անստույգ բառ» է, ապա Զահուկյանը փորձում է ստուգաբանել հետևյալ կերպ. «Թերևս բնիկ հնդեվրոպական՝ **k'xōko-* (**k'eu-*) «լուսավորել, լուսավոր» արմատից, որից կազմվել է նաև **k'euk-* հիմքը. հմմդ *h.hնդկ. scati-* «լուսավորում է, փայլում է, վառվում է», *čukra*, *čukla* «լուսավոր, սպիտակ, մաքուր»:- Զահ. ՀԼՊ 132» [13, 595]:

Ուստի արմատի ծագման նման մեկնաբանությունը մենք համարում ենք հավանական և ընդունելի, մանավանդ որ այն, ըստ իմաստաբանական հիմքի, կարող է տարածվել *սըք (< սուք) արմատի տարբերակի վրա (արմատի նախնական իմաստը գտնում ենք հայերենի բարբառներում), որպիսով մեծանում է ստուգաբանության հավաստիությունը:

Նկատենք նաև, որ հայ. (բրբռ.) սուք բառը Սայաթ-Նովայի հայերեն «խաղերից» մեկում գործածվել է «շքեղություն. հանդիսություն. ուրախություն» իմաստով՝ իբրև հնչույթային-արտասանական տարբերակ շուք «ստվեր» («լուսավոր, պայծառ») բառի (բնորոշ՝ Թիֆլիսի բարբառին), որն առանձին է մյուս՝ սուգ (բրբռ.՝ սուք) «տխրություն, վիշտ. զրկանք» բառից՝ իբրև համանուն. «Վուրտիղ հարսնիք, վուրտիղըն սուք, վուրտիղ սոյբաթ խաղ է ըլում. // Վուրտիղ ժամ, վուրտիղ պատարագ, վուրտիղ սիրով տաղ է ըլում» [15, 64]:

Առաջին տողում հարսնիք «հարսանիք» և սոյբաթ «(քաղցր՝ հաճելի) զրույց» բառերի կողքին ասվում է սուք, որ ըստ խաղերի հրատարակիչների կողմից ընդունված բացատրության՝ «լացուկոծ, տխրություն (մահվան, աղետի և այլնի պատճառով)», որն անշուշտ տեղին չէ, մանավանդ որ հաջորդ՝ 2-րդ տողում հոգևոր երևույթների մասին է ասվում [ժամ «եկեղեցի, սրբատեղի», պատարագ «սրբասացություն» և (սիրով) տաղ «երգ, երգեցողություն»]. այլ կերպ ասած՝ այստեղ առկա է աշխարհիկ և հոգևոր երևույթների զուգակցում՝ իրականության երկյակ («դուալ») հակադրությամբ, որը փոխաբերացման (վիպական խոսքի՝ առասպել, լեգենդ, ասք և այլն) միջոցներից մեկն է, մյուս երկուսի՝ փոխանունության և փոխըմբռնման հետ միասին ռճական առումով ծառայում է ասելիքի («ասույթի») ձևակերպմանը և արտահայտմանը՝ այդ դեպքում եռյակ («եռանդամ») հակադրությամբ:

Այդ սուք «շքեղություն. հանդիսություն. ուրախություն» բառի հետ համանուն է մեկ այլ՝ գրական հայերենի սուգ «տխրություն, վիշտ» բառը (հմմտ. սուգ ու շիվան):

Այստեղ գործ ունենք շ//ս տարբերակայնության հետ: Նշվում է նաև բառի «ստվեր» իմաստը (հարցականով), որն այլ բան չէ, քան, այսպես կոչված, իմաստային բաղարկման (կոնտամինացիայի) արդյունք՝ «լույս» / «ստվեր» հարաբերակցմամբ: Առկա են գրական և բարբառային տարբերակներ, որոնք իմաստային առումով պատմականորեն տեղիք են տալիս բառային համանունության. հմմտ. նաև ուրարտ. šu-ḫi/e «կարգա-

վորում» [< š(u)- «կարգավորել, ստեղծել» և hi/e (գոյականական մասնիկ)] - հայ. (բրբռ.) սուք (< սու-ք) «կառուցել. կերտել» [գրական՝ շուք (<շու-ք), շքեղ «(նխն. իմաստով) կառուցել, կառուցված» (?)՝ ըստ Ջահուկյանի մեկնաբանության [12, 437]: Քննության առնված բառերի (արմատների) համար ընդհանուր են բուն գործածությամբ՝ «լույս», «լուսավորել», իսկ փոխաբերաբար՝ «շքեղ, սքանչելի» իմաստները, որոնք լեզվի պատմության, այլև տարբերակների տեսանկյունից ներկայացնում են մեկ ամբողջություն: Ըստ այսմ՝ պետք է ընդունել Գ.Ջահուկյանի «Թերևս բնիկ հնդեվրոպական՝ *k' u̯oko- (*k' eu-) «լուսավորել, լուսավոր» արմատից» ստուգաբանությունը, սակայն առանց թեականի [13, 595]:

Այսպիսով՝ հիշյալ արմատների ներքին համեմատության (գրական լեզու - բարբառ), իմաստային առնչության (գրական աղբյուրներում, բարբառների մի մասում հին և նախնական իմաստների նշում), ծագմանային պարզաբանման (բառերի ստուգաբանում) հիման վրա հայերենում համալրվում է «ֆիզիկական աշխարհ» իմաստային (թեմատիկ) խումբ:

Գրականության ցանկ

1. Աղայան Է. Բ., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974:
2. Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971:
3. Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. 3, Ե., 1977:
4. Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. 4, Ե., 1979:
5. Աճառեան Հ., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառութեան մէջ // «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, 12, էջ 367-368:
6. Աւետիքեան Գ., Սիրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:
7. «Բառգիրք հայոց», քնական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Մ. Ամալյանի, Ե., 1975:
8. Համբարձումյան Վ. Գ., Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության, 2, Ե., 2007:
9. «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», հ. Ե, Ե., 2008, էջ 416:

10. Մալխասեանց Սո. Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 3, Ե., 1944, էջ 89:
11. Ղափանցյան Գ. Ա., Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Ե., 1961:
12. Զահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:
13. Զահուկյան Գ. Բ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:
14. Զահուկյան Գ. Բ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Ե, 1970:
15. Սայաթ-Նովա, Խաղերի ժողովածու, աշխատասիր. Հ. Բախչինյանի, Ե., 1987, էջ 54:
16. Տերվիշեան Ս., Հնդեվրոպական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1885:
17. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы., II, Тбилиси, 1984:
18. Дворецкий И. Х., Древнегреческо-русский словарь. Т. II, М., 1959, с. 1162:
19. Джаукян Г. Б., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967:
20. Иванов Вяч. Вс., Тохарские языки и их значение для сравнительно-исторического исследования индоевропейских языков // *“Тохарские языки”*, М., 1957, с. 14:
21. Капанцян Г. А., Хуриттские слова армянского языка // *“Известия” АН Арм. ССР*, 1951, 1, с. 25-50:
22. Капанцян Г. А., Хайаса – колыбель армян (Этногенез армян и их начальная история) // Г. А. Капанцян, Историко-лингвистические работы (К начальной истории армян; Древняя Малая Азия), (Ереван, 1956:
23. Капанцян Г. А., Историко-лингвистические работы, том II, Ереван, 1975, с. 279:
24. Леманн У. Ф., Об армянской системе смычных и ее соотношении с протоиндоевропейской системой // *“Вопросы языкознания”*, 1961, 4, с. 56-59:
25. Льюис Г., Педерсен Х., Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, М., 1954:
26. Одри Ж., Индоевропейский язык // *“Новое в зарубежной лингвистике”*, вып. XXI, М., “Наука”, 1988, с. 24-121:
27. Хачикян М. Л., Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985:

28. Greppin J. A. C., The etymology of Armenian *astem* and *tarm* and the hurro-urartian hypothesis with a bibliographical excursion // *“Revue des etudes arménien”*, 1991, no. XXII, p. 17-21:
29. Dervischjan S., *Das altarmenische P*, Wien, 1877:
30. Hübschmann H., *Armenische Grammatik*, 1 Teil. *Armenische Etymologie*, Leipzig, 1897:
31. Lamberterie Ch. de, *Fiançailles arméniennes et germaniques* // *“Revue des etudes arménien”*, 1992, no. XXIII, p. 91-119:
32. Petermann H., *Grammatica linguae armeniacae*, Berolini, Sumptibus G. Eichler, 1837:
33. Pokorny J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1, Bern-München, 1959: